

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ В КОЛІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКА "ВОЛІ" В ЛІНГВОЕСТЕТИЦІ З. ТУЛУБ

У лінгвостилістичному аспекті розглянуто семантику волі як естетичного і світоглядного символу художньої парадигми З. Тулуб.

Ключові слова: лінгвостилістика, інтерпретація тексту, мовний символ, методи ідіостилістичного аналізу тексту.

The semantic of liberty as aesthetic symbol of Z. Tulub's creative paradigm is investigated in the lingvostylistic aspect.

Key words: lingvostylistics, interpretation of the text, language symbol, methods of the text's idiostylistic analysis.

В лингвостилистическом аспекте проанализировано семантику воли как эстетического и мировоззренческого символа художественной парадигмы З. Тулуб

Ключевые слова: лингвостилистика, интерпретация текста, языковой символ, методы лингвостилистического анализа текста.

Один із кращих історичних романів української літератури – "Людолови" Зінаїди Тулуб – дістав і дістає численних різноцінних прочитань, переважно літературознавців: від коректно-го, сповненого поваги до професіоналізму й особливого місця в національній словесній культурі аналізу М. Сиротюка¹, В. Тимченка², О. Килимника й О. Петровського³ і ,вже у новий час, І. Ільєнка⁴, та ін. – до певною мірою заідеологізованих зауваг про те, що нібито в "Людоловах" присутнє "типове переєскравлення "класової боротьби" і "класової солідарности", а також "негація національного"⁵.

Цілком поділяючи тезу щодо можливості різних інтерпретацій літературного твору, зауважимо, однак, що художній текст є самодостатнім естетичним, а не політико-пропагандистським

явищем, і навіть якщо йдеться про історичний роман (опертий на фактологію), автор передусім звертається до мотивації людського (чи її відсутності) в особистості. Зрозуміло, в певних історичних і соціальних обставинах. Особливо коли йдеться про Зінаїду Тулуб, з її високоінтелектуальним оточенням у дитинстві, творчою родиною (батько Зінаїди Тулуб – Павло Тулуб, як відомо, був знаним поетом), гарну класичну освіту (маємо на увазі історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів у Києві, підготовку до професури при Київському університеті), природний для культурної людини пошук ідеалів серед цінностей, які сформувала європейська цивілізація.

"Людолови" – значною мірою рефлексія українського інтелектуала на складну, часом драматичну історію народу, об'єднану навколо головного, екзистенційного поняття "воля"/"свобода". Її, омріяну, виспівано, вистраждано в реальній історії, фольклорі й особистих долях українців, вона інтегрує українську долю і літературні тексти в надтекст, надієду, абсолютну щодо значимості й множинно-варіативну, коли йдеться про семантику "волі"/"свободи".

Лексикографічні понятійні окреслення, зокрема, коли говоримо про словники лінгвістичного типу, подають семантичний обсяг слова (слів) надто загально, передусім зосереджуючи увагу на ілокутивно-змістових параметрах поняття. Відтак воно об'єднується навколо характеристик *того, хто має можливість вчиняти саме так* (суб'єкт), і *того, що має здатність цьому заважати* (обставини), або ж "можливості вчиняти так, як того хочеться"⁶. Лінгвістичний аналіз, відповідно, зазначене постулювання "волі"/"свободи" проектує на смислові площини понять "мораль", "творчість", "розвиток", які актуалізують такі семантичні домінанти як людина, норма, поведінка, суспільство (мораль); діяльність, створення, цінності (творчість); процес, зміна, перетворення, прогрес, (розвиток/еволюція), детерміновані значенням наповнення кожного з понять⁷.

Авторські дослідницькі практики мовознавців відповідно "дешифрують" семантему, актуалізуючи зміст "волі"/"свободи" "як передусім цінності буття й романтичного ідеалу українців", де

предметом аналізу постає мовне вираження концепту (О. Маленко)⁸, або ж розглядають понятійно-сміслові рівні слова в загальному контексті вербальної репрезентації ментальних характеристик народу (А. Вежбицька, Т. Космеда, О. Маленко та ін.).

3. Тулуб виходить за межі формалізованих окреслень поняття – вона творить естетико-словесну дійсність, де "воля"/"свобода" постає виміром морального абсолюту буття, яким позначаються реалії та вчинки, соціальні пріоритети і культурні цінності, історичні надбання й духовний світ людини. Воля у З. Тулуб – універсальна моральна категорія, художньо репрезентована в ракурсах добра і зла, традиції та її заперечення, диспозиції загальнолюдського й особистого, ментального й обставин, за яких відбувається корекція або зміна традиційних уявлень про світ.

Простір роману "Людолови" об'єднує різні ментальні світи – український, польський, татарський, турецький, єврейський. А ще різні соціальні й майнові стани, рівні культури, характери, історичні обставини, які поєднуються в ідіостилістично завершений Текст.

У цьому Тексті в реаліях середньовічної України живуть і контрастують поняття своєї правди, свого бачення "волі"/"свободи" власне кожним персонажем "Людоловів".

Семантика волі як домінанти козацького світогляду і життя об'єднує водночас різні поняття, вона інтегрована в ідею права на життя. Згадаймо Шевченкове: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Загальне значення семантеми "козацької волі" – **"межі козацьких вольностей і земель"**, закріплених "грамотою короля Стефана Баторія", – не розгортається в конкретику. Оскільки *"ніхто не знав ані в Сивері, ані в Каневі, ані в Черкасах"*, *"де вона і як її розшукати"*⁹. У цьому, як і в аналогічних авторських контекстах, будь-який утиск щодо юридично закріпленого і природного права українців на землю, традиції та звичаї є нищенням козацької волі: *"Корж їв великими ковтками і розповідав, як пан Бжеський будує замок над Ворсклою і накладає руку на козацьку волю."*

– *А ви не пробували з ним позиватись?* – спитав Сагайдачний, уважно прослухавши його оповідання.

– *Поки що – ні. Він не чіпав наших ланів та пасовища. Здається, позиватись нема чого, та тільки це ж не по закону: хіба можна давати двічі грамоту на ту ж саму землю?"¹⁰; аналогічно: "Перш за все треба дістати грамоту про козацькі землі й вольності. Земля наша з часів Стефана Баторія, – твердили обережні діди.*

Але дід Омелько з тоскним недовір'ям хитав головою.

– *Нічого ви з ними не вдієте. Коли був я парубком, було вільно і на Волині, і на Брацлавщині. Тільки козацькі хутори квітнули по балках вишневими садками. А потім прийшли пани. Спочатку обіцяли всім волю, обіцяли шанувати наші закони і звичай, а минуло двадцять років, і стало поспільство хлопами не краще за польського кмета"¹¹.*

Інша семантика "волі"/"свободи" – розуміння її як наданого права самостійно працювати на рідній землі (можлива аналогія з Шевченковим "на вольній, на своїй землі"): "Волинянам Бжеський пообіцяв п'ятнадцять років воли, а за землю під хати, городи та лани наказав їм орати та збирати собі врожай та ще й віддавати кожен десятий сніп"¹².

Контрастивно до наведеної семантики актуалізується семантика неволі, закріпаченого селянина: "Але поруч пересельців орали степ справжні хлопи пана Бжеського. Навіть тут, у степу, залишалися вони кріпаками. П'ять день на тиждень ходили вони на паничину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли дошки, тесали колоди, а два вільні дні, замість відпочити, надсаджували останні сили, будуючи собі злиденні хатинки або нашивдку обробляючи городи та клаптики поля"¹³.

Воля в народному світогляді – це і право самостійно обирати власну, виміряну долю, бо "... є й місця, де панів зовсім немає і люди вільно живуть. Земля там родюча. Жити б там і багатіти..."¹⁴. Ця мрія про волю, яка "жевріє"¹⁵, дозволяє з "власної воли" піти чи не піти на суд¹⁶, мати "вільні дні"¹⁷, вибудовується в семантичному полі "волі"/"свободи" як самостійне значення, співвідносне з поняттям "особистісної" свободи.

Інше значення слова "воля", хоча і пов'язане з поняттям особистої свободи, відтворює З. Тулуб у спогадах про життя в

Україні Горпини, чи не найтонше змальованого персонажа автора: *"Вільна кров степнячки не могла скоритися"* думці про неволю. *"Вона переслідувала її вдень і вночі, і часто мучилася Горпина безсонням у якомусь божевільному обуренні..."*, *"і плакала Горпина за своєю загубленою молодістю..., за тихою безтурботною волею, що тепер здавалася казкою"*¹⁸.

Воля-спогад, воля-казка, дистанційоване у просторі й часі уявлення про минуле відтворює нове значення слова у Тексті 3. Тулуб, спричинений ейфорією стан – **воля як звільнення від пут**: *"І люта, істерична радість охопила Горпину. Нур'ялі загине! І тоді вона буде вільна! Хотілося кричати, підганяти кипучі хвили, щоб швидше здіймалися вони, міцніше били нерухомі скелі"*¹⁹.

Як автор досконалої словесної палітри, З. Тулуб рефлексію на світ і, відповідно, "волю"/"свободу" персонажів свого роману не обмежує уявленнями про ментальну пам'ять, землеробську працю і спогадами про волю як соціальний вибір. Семантика "волі"/"свободи" – це *право кожної людини на вибір*. І "мовчазний джура Сагайдачного" це добре розуміє: *"Слухаю я вас, хлопці і бачу, що на Січі, справді, трохи вільніше, але не такий вже там мед, як вам здається..."*²⁰.

Цю семантику розгортатиме З. Тулуб і в неоднозначному монологі Сагайдачного, де мотивація *"хліба козацького, і волі, і слави"* постає як вибір між походами на турків і татар, а отже, і гетьманством та осідлою землеробською працею²¹.

В афористичній формі семантика "волі"/"свободи" як права людини на вибір власної долі сформульована З. Тулуб у діалозі Горпини з "мовчазним неквапливим вантажником" Панасом "з випаленим на лобі невільницьким тавром", коли вирішуватимуть вони долю жебрака-циганчати. Горда *"Горпина не заспокоювалася"*.

– *Хоч і спить воно під тинами, та вільне. Краще бути жебраком на волі, ніж невільником у золотих шатах"*²².

У праві вибору "волі"/"свободи" є і значення, що корелює з моральними цінностями людини, її світоглядною здатністю розрізняти добро і зло, гріховне і праведне. Так постає в тексті "Людоловів" внутрішній монолог старшини Горленка, який ви-

бирає між унією і православ'ям задля *"почесної й корисної посади, потім староства"* й закінчення *"життєвого шляху принаймні сенатором"*. З. Тулуб детально "прописує" характеристику людини, яка вибирає **таку** "волю"/"свободу", особливості мотивації, коли до аргументів залучатиметься передусім сфера соціального й матеріального (*"сина його приймуть до колегіуму, і він учитиметься, як справжній шляхтич, а його батька ніхто не вижене з соймику, де він сидітиме поруч із воєводою і каштеляном, як рівний серед рівних. І він обиратиме короля і накладатиме "veto" на закони, зазнаючи "золотої вольності" й невідлесті справжньої шляхти"*), а не духовного.

Вочевидь це значення "волі"/"свободи" як здатності людиною до аморального вибору було для З. Тулуб принципово важливим. Автор згадує євангельське оповідання про зраду апостолом Петром Христа і фразу, сказану Вчителем: "Ще й півень тричі не проспівас, як ти зречешся мене". А тому всі подальші роздуми і сумніви Горленка, його аргументи "за" первосвященника римського чи "проти" царгородського, панів і хамів, "багатство" і бідність, католицизм і православ'я і навіть "почуття, подібне до сорому", яке "опекло йому лице", – все це нерівно важне до здатності людини чинити гріховний "присуд"²³.

Так до опозиції "волі" – "неволі", що тримає архітектоніку Тексту, долучається аргумент віри і церкви, покликаних а ргіогі визначати й формувати моральні абсолюти. Відтак біскуп Ягодзінський із "маленьким срібним розп'яттям" у пучках підміняє поняття "козацької волі" "свавіллям" і в цій іезуїтській підміні біскуп знаходить специфічні доведення причин козацького "свавілля": *"А причина його в тому, що розум цих темних людей запаморочений схизмою і позбавлений морального керівництва. Попи – схизматики, замість напутити їх на шлях християнської покорі й каяття, нацьковують їх на шляху. Треба розпочати проти них боротьбу не з руйнування Січі, а звідси, з надр нашої верстви"*²⁴.

Для З. Тулуб названа семантична опозиція "волі" – "неволі" є принциповою, в ній зверненість до права на буття-у-світі люди-

ни, з її онтологічно мотивованою свободою віри, знання, особливостей свідомості, того, що в релігіях і філософіях світу було диференційною характеристикою homo sapiens. Тому експресивний монолог, наголосимо, **біскупа** Ягодзінського, вибудований на гордині, ненависті до козаків, фанатичних закликах знищити інших, відмінних людей, З. Тулуб опирає на лексичний ряд, контекстно опозиційний семантиці парадигми "свобода"/"воля": це неймовірне для біскупа бажання *"темних людей" "добитися прав для схизми"*, де *"упокоєння грецької віри"* нібито передбачає *"бунти й чвари"*. Неймовірно, на думку біскупа Ягодзінського, видається ситуація, коли *"кожен хлоп перетвориться"* на волелюбного Наливайка і тоді *"згордований хам" "гвалтуватиме ваших незайманых доньок, грабуватиме ваші скарби й підійматиме на списи ваших дітей! Тоді земля спалахне полум'ям народної зненависті, тоді на землі більш не залишиться панів, і вам, небагатьом недобиткам, доведеться цілувати тремтячими з жаху вустами смердючий постол ваших хлопів!"* Тоді, в той жахливий, як на біскупа, час "козацької волі" та православної віри *"прийдуть на руїни нашої ойчизни невірні і поженуть вас у неволю... Тоді не смійте волати до милосердного бога, бо той, хто потуранням і кволістю поширив царство дияволове на землі, – не може сподіватися на милосердя божє"*²⁵.

У хворобливому неприйнятті волі для інших, антагонізмі щодо козацького світогляду, вчинків, прагнень і православної віри семантика козацької "свободи"/"волі" асоційована в біскупа з усіма смертними гріхами. Вона моделюється в антиноміях "свій" – "чужий" і є світоглядно важливою для художнього завдання З. Тулуб. Адже автор "Людоловів" обстоює зовсім інше – гуманне уявлення про людину, де критерії загальнолюдських цінностей, духовності переважають над соціальною, політичною чи формальною віднесеністю до певної конфесії: згадаймо трансформацію світогляду Горпини під впливом ставлення до неї Нур'ялі – татарська неволя обертається на духовну свободу жінки, яку шанують, люблять, яка здатна вибирати між минулим і сьогодишнім.

Звідси, з інтерпретації семантики "волі"/"свободи" в її множинних постулюваннях, ідеологічних, соціальних і персоніфікованих репрезентаціях, постає моральна максима З. Тулуб – знайти в естетизованому слові власне прочитання семантики найважливішого для мислячої людини ідеалу. Коли йдеться про історичних персонажів і художньо трансформовані в Тексті історичні реалії, З. Тулуб максимально наближається до історичної правди (відомо, що вона при підготовці до написання "Людоловів" опрацювала кілька тисяч архівних документів та історичної літератури). Але художній текст – персоніфіковане бачення світу й тому автор шукає власний ключ до розуміння драматичних реалій середньовічної історії українського народу, його правди й неправди, злетів духу й моральних втрат, місця в цій історії простої людини і вершителів долі цієї простої людини – малих і великих, протистоянь світоглядних, церковних, державних і соціальних.

Абсолютне неприйняття свободи для інших не є свободою ні для кого, нехай і гаряче обстоюваною. Це, з позиції З. Тулуб, моральна і культурна деградація. Ось Магнат Стефан Потоцький виголошує на банкеті сповнені найвищої шляхетської моралі слова: *"Нех живе Польська, укохана ойчизна лицарського духа й злотої вольності шляхецької!"* Й у відповідь *"сотні мужніх голосів"* натхненно вигукує *"Нех живе!"*, й далі шириться гостями з тераси *"Нех живе!"*, і *"могутньою хвилею"* лунає на дворі *"Нех живе!"*

Яка ж вона семантика "волі" в розумінні Стефана Потоцького? *"Справа йде про злоту вольність шляхетську, – почав він, торкаючись найчутливішої струни шляхетського самолюбства. – Нашій вельможній шляхті завдано нечуваної ганьби, то більш незносної, що вона не від шляхетської руки, яка могла б змити її на двобой власною кров'ю, а від руки згорданого хлопа, що посягнув на нашу святиню"*. І далі, у викладі достойного пана *"злата вольність шляхетства"* – це жорстоке приниження нижчих за становищем, зневага і погорда іншими, заклики до кривавої розправи з ними, роль всезнаючого і немилосердного судді іншої віри, звичаїв і народів.

А отже, семантика "волі" Стефана Потоцького в Тексті 3. Тулуб вибудовується в монолозі, де розкривається зміст поняття, по всьому – "від лукавого": *козацька старшина – "самозвані шляхтичі", які пролізли до нашого соймику, щоб зсередини, з самих надр нашої верстви, зруйнувати споконвічну твердню наших прав і нашої волі.* Для Стефана Потоцького волю вельможної шляхти треба захищати від *"розбишацьких отаманів", "ватажків і привідців хлопських бунтів", які "насмілилися вписати протестацію до гродських книг, називаючи наше справедливе обурення свавіллям, образою святині, розбійницьким нападом і так далі".* Рефреном у цьому монолозі проходить думка, що її без тіні морального сумніву виголошує Стефан Потоцький: *"... кров і походження визначає душевні якості людини і що не можна ушляхетнювати хамів, давати хлопам нобілітацію"*²⁶.

Для митця слова інтелігента, який в історичних подіях шукає смисл історичної правди, логіки протистоянь, намагається пояснити в етичних вимірах множинну семантику "волі"/"свободи", видається художньо вмотивованим поглибити патогенний контекст із погляду морального абсолюту. Провісники шляхетської свободи, за спинами яких юрмиться "голодна челядь", а у дворі "бідна шляхта", яку ніколи не запрошують до столу в палац, їдять небагато, але зазвичай на банкеті *"пан брав з блюда кілька шматочків і віддавав челядникам, і вони тут же жадібно ковтали свою частку, роздирали м'ясо руками, а потім витирали масні тарілки й пальці коштовними плащами, драпуванням і навіть вільютами своїх панів".* 3. Тулуб саркастично змальовує пишний банкет, який дивує чужоземців *"сліпучою розкішшю магнатських прийомів" і водночас відсутністю "звичайнісіньких правил пристойності й чистоти"*²⁷.

Таким чином, зовнішнє перетинається з внутрішнім: воля лише для себе, життя лише для себе, "ласий шматок", за який сперечається й видирає у сусідів "голодна шляхта" лише для вельможного панства – відповідно й агресивне, позбавлене моралі, етики й совісті розуміння волі теж лише для себе. Ця семантика соціального й національного егоцентризму в полісемантемі "во-

лі"/"свободи" неприйнятна для З. Тулуб, її вона осмислює в художніх образах і численних контекстах знову і знову. В цій історико-естетичній поліфонії правд народів, релігій, соціальних станів і різних ідеологій на увагу, розуміння і волю в її етичному вимірі заслуговує у З. Тулуб звичайна людина, як страдниця Горпина, як татарка Медже, як ті "Грицьки, які землю орють і свині пасуть"²⁸. Ну й що із того, що хтось із сучасників чи майбутніх читачів Тексту З. Тулуб звинуватить її в "типовому переяскравленні класової боротьби"? Семантика "волі"/"свободи" завжди контекстна, а З. Тулуб обирає для себе передусім етичний контекст.

¹Сиротюк М.Й. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис / М.Й. Сиротюк. – К. : Радянський письменник, 1968. – 219 с.;
²Тимченко В.Д. Тулуб Зінаїда Павлівна / Тимченко В.Д. // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – Т. 11. – Кн. 1. – К., 1984. – С. 383;
³Письменник Радянської України : Бібліографічний показник / Упоряд. О. Килимник, О. Петровський. – К. : Радянський письменник, 1970. – С. 441; ⁴Ільєнко І. З порога смерті : Зінаїда Тулуб у тенетах ежовсько-беріївських людоловів / І. Ільєнко // У жорнах репресій : оповіді про укр. письм. : (за арх. ДПУ-НКВС). – К. : Веселка, 1995. – С. 262-289; ⁵Вікіпедія; ⁶Тлумачний словник української мови / За ред. проф. В.С. Калашника. – Х. : Прапор, 2005. – С. 406; ⁷Там само. – С. 529; С. 799; С. 278; ⁸Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія / Олена Маленко. – Харків, 2010. – 488 с.; ⁹ Тулуб З. Людолови. Історичний роман / Зінаїда Тулуб. – Т. 1. – К., 1957. – С. 47; ¹⁰ Там само. – С. 65; ¹¹Там само. – С. 46; ¹²Там само. – С. 47; ¹³Там само. – С. 48; ¹⁴Там само. – С. 72; ¹⁵Там само. – С. 90; ¹⁶Там само. – С. 65; ¹⁷Там само. – С. 48; ¹⁸Там само. – С. 290; ¹⁹Там само. – С. 293; ²⁰Там само. – С. 80; ²¹Там само. – С. 87; ²²Там само. – С. 423; ²³Там само. – С. 40-41; ²⁴Там само. – С. 33; ²⁵Там само. – С. 33-34; ²⁶Там само. – С. 100; ²⁷Там само. – С. 96-97; ²⁸Там само. – Т. 2. – С. 397.